

PAVEL KRÁL

RITUÁL A CEREMONIÁL

Na příkladu pohřebních slavností na šlechtických dvorech v raném novověku

Šlechta patřila ve stavovsky uspořádané společnosti raněnovověkého českého státu mezi privilegované složky obyvatelstva.¹ Jejím zájmem bylo neustálé potvrzování a upevňování své výlučné pozice *distinktivním* způsobem chování a jednání. K tomu jí mimo jiné pomáhaly dva sociokulturní prostředky – rituál a ceremoniál. Jde o formy prožívání určitých, zpravidla přechodových okamžiků každodenního či životního cyklu, které spolu vzájemně souvisí, popřípadě se překrývají. Zjednodušeně lze říci, že zatímco *rituál*, chápaný jako opakovaná forma lidského jednání, která zajišťuje vnitřní soudržnost společnosti a zároveň určuje jednotlivcovu místo v ní, byl základní jednotkou každodenního života všech společenských vrstev v raném novověku a měl spíše socializující roli,² ceremoniál byl převážně součástí dvorského života a jeho symbolická rovina často souvisela s vizualizací moci.³ V těchto obrysech je možné ceremoniál chá-

¹ Srov. naposledy Bůžek, V. – Hrdlička J. – Král, P. – Vybíral, Z.: *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*. Praha – Litomyšl 2002. Více Pánek, J.: *Proměny stavovství v Čechách a na Moravě v 15. a první polovině 16. století*. Folia historica Bohemica 4, 1982, s. 179–217; Týž: *Stavovství v předbělohorské době*. Folia historica 6, 1984, s. 163–219; Válka, J.: *Česká společnost v 15.–18. století*. Předbělohorská doba. Praha 1972.

² Srov. Cressy, D.: *Birth, Marriage, and Death. Ritual, Religion and the Life-Cycle in Tudor and Stuart England*. Oxford 1997; Muir, E.: *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge 1997; Karant-Nunn, S. C.: *The reformation of ritual. An interpretation of early Germany*. London – New York 1997; Scribner, R. W.: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London – Ronceverte 1987, zejména s. 104–122.

³ Srov. hlavně Hawlik – van de Water, M.: *Der schöne Tod. Zeremonialstrukturen des Wiener Hofes bei Tod und Begräbnis zwischen 1640 und 1740*. Wien – Freiburg – Basel 1989; K tomu také Král, P.: *Křtiny, svatby a pohřby. K vzájemné reflexi panovnických a šlechtických přechodových rituálů ve druhé polovině 16. a první polovině 17. století*. In: Bůžek, V. – Král, P.: *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526–1740)*. České Budějovice 2003, s. 439–456.

pat jako veřejnou složku rituálu, s nímž mohl v některých případech úplně splynout. V tomto kontextu je ceremoniál nevšední, nekaždodenní sekvencí gest a úkonů, které svou slavnostností a v jistých případech i sakrálností dávají jednotlivým rituálům praktickou náplň.⁴

Naplnění jednotlivých cyklických – každodenních, ročních či životních – rituálů tedy odlišovalo šlechtickou společnost od ostatních složek obyvatelstva a zároveň utvářelo její vnitřní obrysy a pravidla. Většina rituálových situací měla prapůvod již v přírodně-primitivním předkřesťanském chápání světa; v dlouhém období středověku byly tyto situace modifikovány křesťanským ritem a tradicí.⁵ Důležitou roli při utváření rituálu hrály zkušenosti předešlých generací,⁶ civilizační prvky doprovázející pokrok společnosti⁷ a duchovní rozměr doby.⁸ Šlechtické prostředí se v rámci předpokládaného kulturního transferu navíc nechávalo nezřídka inspirovat panovnickým prostředím.

Předkládaná studie se snaží charakterizovat chápání, využívání a proměnu rituálu a ceremoniálu ve šlechtické společnosti 16. a 17. století na příkladě posledních věcí člověka. Smrt lze samozřejmě pojímat z mnoha úhlů pohledu – jde o biologickou nutnost, demografickou konstantu či o sociální a kulturní událost. Z antropologického hlediska je vedle narození a vstupu do manželství jedním ze tří základních momentů, okolo kterých se odehrávají přechodové rituály (*rites of passage*), tak jak je již na počátku století vytýčil Arnold van Gennep.⁹ (Historická) antropologie se zabývá smrtí jako symbolickým přechodem jedince z je-

⁴ K středověkým panovnickým ceremoniálům na příkladu korunovačí srov. např. B a k , J. M. (ed.): *Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual*. Berkeley 1990; dále srov. alespoň B e r n s , J.-J. – R a h n , T. (edd.): *Zeremoniell als höfische Ästhetik in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Tübingen 1995.

⁵ Takovouto synkrezi předkřesťanských a křesťanských rituálů umně dokazuje například G u r e v i č , A., *Kategorie středověké kultury*. Praha 1972. V podobném smyslu velmi podnětně T ř e š t í k , D.: *Král muž*. Slovanský etnologický mýtus v Čechách 9.–10. století. In: Chocholáč, B. – Jan, L. – Knoz, T. (edd.): *Nový Mars Moravicus aneb Sborník příspěvků, jež věnovali prof. dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám*. Brno 1999, s. 71–86.

⁶ K tomu K r á l , P.: *Mezi životem a smrtí*. Testamenty české šlechty v letech 1550 až 1650. České Budějovice 2002 (= Monographia historica 2), s. 95–96.

⁷ Srov. E l i a s , N.: *Über den Proceß der Zivilisation*. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Frankfurt am Main 1976; T ý ž : *Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Frankfurt am Main 1990; D u i n d a m , J.: *Myths of Power*. Norbert Elias and the Early Modern European Court. Amsterdam 1994.

⁸ Důležitou roli v průběhu sledovaného období hrál nástup baroka. Srov. K a l i s t a , Z.: *Tvář baroka*. Poznámky, které zabloudily na okraj života, skicář problémů a odpovědí. Praha 1990, zejména s. 44–52.

⁹ Srov. v a n G e n n e p , A.: *Přechodové rituály*. Systematické studium rituálů. Praha 1997; srov. také T u r n e r , V.: *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Ithaca 1966.

mu dobře známé oblasti každodenního života do nepoznaného (a nepoznatelného) prostoru obývaného mrtvými. Pohřební obřady jsou poté rituálem, který takovýto přechod doprovází, přičemž ze své podstaty (na rozdíl od jiných přechodových rituálů člověk téměř nezná prostředí, jeho součástí se po překročení prahového stavu stane) má smrt tendenci vyzdvihovat rituály odlučovací. Zatímco záležitosti související se samotnou smrtí (příprava na smrt, testamentární praxe, církevní úkony související se smrtí, příprava mrtvého těla, „soukromý smutek“) zůstávaly neveřejnou součástí „rituálu smrti“,¹⁰ závěrečné rozloučení se zemřelým, jehož ústředním bodem byl pohřební průvod, mělo ve dvorském prostředí ceremoniální rysy.

Funerální obřady začínaly okamžikem smrti šlechtice a končily až jeho uložením do rodinné hrobky a následnými podpůrnými aktivitami, kterými pozůstalí chtěli usnadnit cestu zemřelému do říše vyvolených a zkrátit jeho pobyt v očistci.¹¹ V tomto procesu, který často trval i několik týdnů či měsíců, lze sledovat několik hlavních etap celé pohřební slavnosti.

První, přípravná fáze se odehrávala bezprostředně po smrti šlechtice a připravovala „obecenstvo“, které mělo vnímat a chápat symbolické poselství vlastní funerální slavnosti. Její hlavní součástí byl předpohřební písemný rituál.¹² Než zemřelý šlechtic nadobro opustil tento svět a přenechal místo novému členu rodu, musela jeho smrt vejít v obecnou známost, tedy musel zemřít i v myslích široké veřejnosti. Nastupující vládnoucí člen rodu a nejbližší rodinní příbuzní oznamovali smrt příbuzného převážně prostřednictvím dopisů. Příbuzní a nejbližší přátelé obdrželi neformální a často emotivní oznámení o smrti šlechtice téměř okamžitě, popřípadě během několika nejbližších dní. Následovala oficiální oznámení o úmrtí, v některých případech doplněná předtištěným parte, jež byla součástí pozvání na pohřební slavnost. Dopis, který uváděl smrt ve známost, sestavoval některý ze členů rodiny zemřelého a písaři posléze vyhotovili dostatečný počet jeho kopií. V některých případech byl adresát dále ještě požádán, aby zprávu oznámil dalším členům stavovské obce. I přes poměrně dlouhou dobu, která většinou uběhla mezi úmrtím a pohřbem, bylo nutné sestavit a rozeslat dopisy velmi rychle, protože komunikační praxe fungující na bázi výměny dopisů

¹⁰ V některých případech mohly být tyto soukromé aktivity později představeny veřejnosti formou tisku. Dělo se tak ze dvou důvodů: V první řadě smrt významné osobnosti vytvářela jakési paradigma umírání; v druhé řadě popis posledních chvil šlechtice stvrzoval správnost jeho chování v předání smrti. Srov. E i r e , C. M. N.: *From Madrid to Purgatory. The art and craft of dying in sixteen-century Spain*. New York 1995, zejména s. 255–370. Více srov. K r á l , P.: *Sterben und Tod in frühneuzeitlichen Quellen in den böhmischen Ländern (1500–1650)*. Frühneuzeit-Info 10, 1999, s. 257–265.

¹¹ Srov. L e G o f f , J.: *The Birth of Purgatory*. Chicago 1984; M a t ' a , P.: *Die Renaissance des Fegefeuers im barocken Böhmen*. In: Bůžek, V. – Štefanová, D. (edd.): *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*. Opera historica 9. České Budějovice 2001, s. 139–160.

¹² K r á l , P.: *Pohřební slavnosti jako prostředek a místo komunikace raně novověké společnosti*. In: Bůžek, V. – Král, P. (edd.): *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*. Opera historica 8. České Budějovice 2000, s. 315–332, zejména s. 319–324.

prostřednictvím poslu nebyla příliš rychlá a mohla nepříjemně zdržet uložení zemřelého těla do hrobu.¹³

Společným úkolem pozůstalých v čele s nastupujícím vládnoucím členem rodu a manželkou zesnulého byla příprava seznamu hostů, kteří měli být na funerální slavnost pozváni.¹⁴ Srovnání seznamů se skutečným počtem hostů na jednotlivých pohřebních slavnostech českých šlechticů předbělohorské doby naznačuje, že množství pozvaných osob několikrát překračovalo skutečný počet smutečních hostů. V mnoha případech bylo pozvání pouze formální záležitostí. Úkolem osobních pozvání na pohřeb bylo spíše oficiálně informovat stavovskou společnost o smrti významného českého velmože. O tom ostatně svědčí i struktura zachovaných seznamů, které začínají vyjmenováním většiny příslušníků sboru nejvyšších zemských i monarchických úřadů. Teprve za nimi následovali šlechtici, jejichž účast na pohřbu se jeví pravděpodobnější. Mezi ně patřili zejména šlechtičtí „páni a přátelé“, klienti, sousedé z nejbližšího okolí a věřitelé.¹⁵ O přísné organizaci „zvacího rituálu“ svědčí i rozhodnutí pozůstalých, zda se měl šlechtic dostavit se svou manželkou či nikoliv.

Oficiální písemný kontakt však nebyl jedinou cestou, jak informace o smrti šlechtice vešly ve známost. K poměrně rychlému neoficiálnímu šíření informací o smrti šlechtice v urozené veřejnosti, mnohdy i za hranice království, přispívaly i více či méně senzační zprávy o úmrtí významných osobností, jež byly součástí mnoha soukromých dopisů. Podobné „klepy“ mohly být mnohdy dokonce rychlejší než oficiální oznámení úmrtí, ovšem nebyla zaručena jejich věrohodnost.¹⁶ Širší veřejnost se o smrti aristokrata dozvěděla i ze smutečních tisků, které u příležitosti pohřbu nechala rodina pozůstalého vyhotovit či které z vlastní iniciativy a ze zištných důvodů napsali a pozůstalým nabídli soudobí humanističtí básníci. Ostatní obyvatelé království zpravovaly o smrti šlechtice kostelní zvony, které se rozezněly v místě pohřbu a v případě smrti významného aristokrata i v hlavním městě království. Pozůstalí platili za několikrát zvonění před smuteční slavností i v době pohřbu.¹⁷

Adresáti, kteří se nehodlali pohřbu osobně zúčastnit, podle očekávané normy chování zdvořile s omluvou odmítli účast, udali důvody, které je k tomu vedly, a vyjádřili účast nad smrtí zemřelého, často doplněnou tradiční formulí o nevyhnutelnosti smrti jako přechodu k věčnému životu. Kondolenční listy přicházely v menší míře od osob, které se později zúčastnily pohřbu osobně. Ty dávaly

13 Tamtéž, s. 320.

14 Srov. Král, P.: *Pohřby posledních pánů z Hradce*. In: Bůžek, V. (ed.): *Poslední páni z Hradce*. Opera historica 6. České Budějovice 1998, s. 401–512, zejména s. 418–419, 424–430; Týž: *Ronšperské setkání*. Švamborský pohřeb jako místo politické komunikace předbělohorské šlechtické společnosti. Jihočeský sborník historický 68, 1999, s. 291–307.

15 K tomu srov. Bůžek, V.: „Páni a přátelé“ v myšlení a každodenním životě české a moravské šlechty na prahu novověku. Český časopis historický 100, 2002, s. 229–264.

16 Srov. Král, P.: *Pohřební slavnosti*, s. 321–322.

17 Srov. Straka, C. A.: *Pohřeb a hrob generála Godfrída z Pappenheimu v chrámě strahovském*. Památky archeologické 27, 1915, s. 98–99.

přednost ústnímu vyjádření soustrasti. Účast na pohřbu chápali pozvaní šlechtici zpravidla jako svou povinnost, kterou mohli prokázat poslední službu zemřelému aristokratovi, ale zároveň svou účast považovali za reprezentaci své vlastní osoby.¹⁸

Většina kroků, které následovaly po smutečních přípravách, měla pomocí symbolických významů zajistit reprezentaci rodu zemřelého a vyjádřit sociální kontinuitu. Jednou z takových akcí bylo vystavení těla zemřelého, tzv. *ostencio corporis*,¹⁹ v době před pohřbem. Mrtvé tělo bylo uloženo na smutečně vyzdobeném místě (v zámku, v zámecké kapli či v kostele), kde setrvalo na katafalku několik dnů, někdy i týdnů, ba i měsíců. Časová náročnost příprav (od zmíněného zvaní hostů až po materiálního zabezpečení slavnosti) však nebyla jediným důvodem, proč se doba mezi smrtí a pohřbem samotným v některých případech prodlužovala. Podobná veřejná exhibice měla ještě dva stěžejní významy. V první řadě souvisela s představou soudobé společnosti o „dobré smrti“, která byla vyjádřena v různých podobách *ars moriendi*, naučeních o dobrém umírání.²⁰ Podle této teorie měl správný křesťan odejít z pozemského života poklidnou a nenásilnou cestou a vystavení nabalzamovaného a naaranžovaného těla mohlo tento průběh posledních okamžiků potvrdit.²¹ S tím souvisela i „teorie dvou těl“, kterou raně novověká symbolika užívala.²² Podle ní přírodní tělo odcházelo z pozemského života, ale ještě před jeho konečným odevzdáním zemi bylo nutné, aby zajistilo nesmrtelnost v kolektivní paměti sociálnímu tělu, které zaručovalo kontinuitu trvání rodu či dynastie. Mrtvola tak byla oblékána do nejdražších látek a zdobena drahými materiály, jelikož poslední pohled na zemřelého měl dlouho přežívat v myslích přihlížejících.

18 K r á l , P.: *Pohřební slavnosti*, s. 324.

19 P e t r á ň , J. a kol.: *Dějiny hmotné kultury*. Kultura každodenního života od 16. do 18. století II/1. Praha 1995, s. 215.

20 Výběrově srov. F u h r m a n n , H.: *Bilder für einem guten Tod*. München 1997; I l l - h a r d t , F. J.: *Ars moriendi – Hilfe beim Sterben*. Ein historisches Modell. In: Matouschek, E. (ed.): *Arzt und Tod: Verantwortung, Freiheiten und Zwänge*. Stuttgart 1989, s. 89–103; I m h o f , A. E.: *Ars moriendi*. Die Kunst des Sterbens einst und heute. Kulturstudien Bibliothek der Kulturgeschichte 22. Köln 1991, zejména s. 32–122; W a g - n e r , H.: *Ars moriendi. Erwägungen zur Kunst des Sterbens*. Freiburg 1989 (= *Quaestiones disputatae* 118); B e a t y , N. L.: *The Craft of Dying*. A Study in the Literary Tradition of the Art Moriendi in England. New Heaven 1970. Tématem se zabývá také sborník W e n a i n g e r , M. J. (ed.): *Du quoter tót. Sterben im Mittelalter – Ideal und Realität*. Klagenfurt 1998; W ł o d a r s k i , M.: *Ars moriendi w literaturze polskiej XV-XVI wieku*. Kraków 1987. – K podobným tiskům v českých zemích srov. K r á l , P.: *Sterben und Tod*, s. 267.

21 „Balzamírování“ těl českých aristokratů je prokazatelné např. u Petra Voka z Rožmberka či Jana Zrinského ze Serynu.

22 Srov. K a n t o r o w i t z , F. H.: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton 1957; L i w e l y n , N.: *The Art of Death*. Visual Culture in the English Death Ritual c. 1500 – c. 1800. London 1991, zejména s. 46–59. V českém prostředí naposledy H i l s k ý , M.: *Shakespearův Hamlet*. In: Shakespeare, W.: *Hamlet, dánský princ. Hamlet, the Prince of Denmark*. Praha 2001, s. 20–22.

Jedním z nejdůležitějších sdělovaných cílů pohřební slavnosti bylo zachování sociální soudržnosti a popření toho, že smrt jedince by měla mít jakýkoliv vliv na kontinuitu rodu a rodové tradice. Z tohoto důvodu byla důležitá role sociálního těla, které částečně přecházelo na nastupujícího vládnoucího člena rodiny. Pro něho byl pohřeb příležitostí ke zviditelnění své osoby a zaujmutí nového místa v soudobé společnosti; proto podepisoval zvací dopisy, vydával značné finanční částky na zabezpečení slavnosti, objednával oslavné básně, kráčel za márami se zemřelým a zaujímal přední místo u smuteční hostiny. I v případech, kdy byla kontinuita při vymření starobylých rodů opravdu narušena, měli dědici a noví majitelé zájem na pokračování rodové tradice či aspoň na vytvoření iluze o takovém pokračování.²³

Dalším znakem, který byl pohřebním hostům i přihlížejícím dostatečně zřetelný, byla honosnost a finanční nákladnost funerální slavnosti. Ta souvisela s obecným renesančním chápáním reprezentace jako vystavování na obdiv svého bohatství a urozenosti. Honosnost a nákladnost tak zároveň působila jako důležitý distinktivní prvek. Finanční náklady na smuteční slavnosti často dosahovaly značné hodnoty, když nejvíce peněz bylo utraceno za smuteční oděvy a látky, kterými byli vybaveni i příslušníci dvora a někteří poddaní, a na potraviny a pití pro smuteční hosty. Podobný přístup však mizel s nastupující barokní zbožností. Do sváru se dostávaly potřeby rodu, kterému podobně koncipované slavnosti přinášely slávu, a vnitřní myšlenkový svět šlechty, ve kterém převládaly úvahy o důstojnosti a zbožnosti nad světskou slávou.²⁴ Posun v chápání funerálního obřadu snad nejlépe vystihne přání Adama mladšího z Valdštejna, jak ho vyslovil ve své závěti z roku 1637, kdy žádal pohřeb „*kterýžto aby se vážně a pokojně bez všelijakých zbytečných nákladův a prachtů, totiž bez nešení praporců, krum-plovaných erbův, vedení koní a vystavení castrum doloris vykonal.*“²⁵

Symbolicky nejujecenější a nejdůležitější součástí pohřebního rituálu a stěžejním prvkem funerálního ceremoniálu byl smuteční průvod.²⁶ Na honosnosti a dobré organizaci pohřebního konduktu závisel úspěch celé reprezentativní události. Zástupy šlechticů i obyčejných lidí byly připraveny porozumět řeči symbolů. Přestože se zatím nepodařilo v českém prostředí nalézt období panovníckých

23 O podobných snahách svědčí rozšíření erbu o rožmberskou růži u Švamberků či přijetí titulu „*vladař hradeckého domu*“ u Slavatů. Srov. Král, P.: *Ronšperské setkání*, s. 292; Mařa, P.: *Zrození tradice*. (Slavatovské vyústění rožmberského a hradeckého odkazu). In: Bůžek, V. (ed.): *Poslední páni z Hradce*, s. 513–552.

24 Král, P.: *Mezi životem a smrtí*, s. 95–96.

25 Tamtéž, s. 94.

26 Smuteční průvod se, slovy Philipa Ariese, stal od dob vrcholného středověku „the crowning moment of the funeral ritual“. Srov. Ariès, P.: *Images of Man and Death*. Cambridge - London 1985, s. 120. Více Král, P., *Trauer und Ruhm*. Trauerzüge böhmischer Aristokraten im 16. und 17. Jahrhundert. In: Bůžek, V. – Štefanová, D. (edd.), *Mensch – Handlung – Struktur*, s. 117–137. Bůžek, V. – Hrdlička, J. – Král, P. – Vybíral, Z.: *Věk*, s. 365–370.

pohřebních řádů, přesto organizace nebyla nechána náhodě.²⁷ Sestavením průvodu do všech podrobností byly pověřeny osoby, které pravděpodobně měly s pořádáním podobných událostí zkušenosti.²⁸ Jednotlivce přiváděly mezi aktivní či pasivní účastníky pohřebního průvodu různé důvody. Od upřímného pocitu, že doprovodit přítele na poslední cestě je tou poslední službou, kterou je možné pro něj vykonat, přes snahu se zviditelnit, k pouhé zvědavosti, touze po rozptýlení a možností snadného výděлку.²⁹

Uspořádání pohřebního průvodu odráželo hierarchické rozvrstvení tehdejší společnosti a prostřednictvím složité symboliky odhalovalo soudobé názory na fungování světa. Osoby i předměty měly přesně definovanou funkci a v průvodu jim bylo určeno konkrétní místo, které odpovídalo jejich významu. Uspořádání průvodu bylo striktně dodržováno a sami účastníci si své místo žárlivě střežili. Určené místo vyjadřovalo na jedné straně objektivní postavení v sociální hierarchii společnosti, na druhé straně osobní preference rodiny zemřelého. V této souvislosti je v pohřebním konduktu možné vysledovat dvě linie řazení. Vedle klasického zdůraznění sociální hierarchie vedoucí v lineárním směru odpředu dozadu, je zřetelná ještě dvousměrná linie od středu průvodu k jeho krajům, dá-

27 O pohřebních řádech mluví např. B o r k o w s k a , U.: *The Funeral Ceremonies of the Polish Kings from the Fourteenth to the Eighteen Centuries*. *Journal of Ecclesiastical Studies* 36, 1985, s. 515; k otázce pohřebního řádu v českém prostředí Š m a h e l , F.: *Smuteční ceremonie a rituály při pohřbu císaře Karla IV.* *Český časopis historický* 91, 1993, s. 401–416, zde s. 407.

28 Nad průběhem pohřbu Petra Voka z Rožmberka tak například dohlížel „*direktor*“ Jaroslav Libštejnský z Kolovrat, který měl k ruce ještě dva níže postavené šlechtice. Nejčastěji se organizace pohřbu – a tím i pohřebního průvodu – ujímali nejbližší příbuzní či „*páni přátelé*“. Jetřich Špetle z Janovic roku 1640 svěřil organizaci smuteční slavnosti do rukou svého zpovědníka Bernarda Opla. O tom, jak v praxi mohlo vypadat řazení pohřebního průvodu, vypovídá poznámka Jana Jiřího Haranta z Polžic z roku 1641 před pohřbem jeho druhé manželky: „*Prv než neseno bylo tělo mrtvé, přišel sem já manžel její s bratrem jejím a švagrem ... z ložumentu svého do druhého domu ..., kdež se byli sešli. A tu se na sni všem učinilo poděkování ... Potom jak od písáře čteno bylo, šli páni i fraucimor.*“ Srov. K r á l , P.: *Trauer*, s. 119.

29 O pohřebních průvodech českých aristokratů, které čerpaly inspiraci ze středověkých tradic panovnických funerálních slavností i soudobých obřadů českých panovníků, přináší informace několik typů pramenů. Vedle již zmíněných seznamů smutečních hostů jde o zápisy z rodinných kronik, útržky deníkových zápisků, samostatné popisy pohřbů a v neposlední řadě lze využít i částí pohřebních kázání, ve kterých se objevil popis funerálního konduktu. V průběhu první poloviny 17. století také postupně začali šlechtici včleňovat do svých testamentů nařízení o tom, jak má alespoň v obrysech vypadat jejich poslední rozloučení, včetně pohřebního průvodu. Důležitou roli sehrávají i ikonografické materiály, z nichž nejvýznamnější jsou znázornění pohřebních průvodů. Zatímco v rodinných kronikách tvoří popis pohřbu integrální část sledu událostí a zakončuje vyprávění o životních osudech aristokrata, samostatné popisy konduktů byly sepisovány na přání pozůstalých se zřetelným záměrem. Podobný spisek (často mohl i vyjít tiskem pro potřebu širší veřejnosti) měl sloužit „pro paměť“ budoucích pokolení, vypovídal o velikosti a slávě posledního rozloučení s aristokratem a zároveň byl návodem pro podobné situace v budoucnu. Nádhera uspořádaného pohřbu tak oslavovala jeho pořadatele podobným způsobem, jakým výčet hrdinských skutků utvářel obraz středověkého rytíře. Srov. K r á l , P.: *Trauer*, s. 121–123.

vající další privilegovaná místa co nejbližší tělu zemřelého ne na základě postavení, ale osobní volby pořadatelů pohřební slavnosti.³⁰ Smuteční hosté dodržovali ustanovený pořádek i v průběhu hostiny na závěr funerální slavnosti.³¹

Raně novověké šlechtické pohřební průvody se vyznačovaly klasickým trojvrstevným řazením, přičemž nejdůležitější prvek zůstával uprostřed jako symbolický, politický či charismatický středobod.³² V čele průvodu s železnou pravidelností kráčeli představitelé církve, která si okamžikem smrti nárokovala spolu s pozůstalými starost o zemřelého. Svou přítomností měli zajistit přechod lidské duše do světa záhrobí. Privilegované místo v této první části pohřebního průvodu náleželo prelátovi, který později sloužil církevní obřady v průběhu zádušních bohoslužeb v kostele. V případě úmrtí významného aristokrata se podobné role ujímal nejvyšší církevní představitel v zemi, v případě smrti předáka Jednoty bratrské se pohřbu bezpochyby zúčastnili bratrství biskupové. Jindy význačné místo zastával hodnostář náboženského řádu, jenž zemřelý za svého života podporoval. V přední části konduktu Adama II. z Hradce roku 1591 tak kráčel provinciál pražských jezuitů, samozřejmě obklopen řádovými bratry.³³ V nábožensky rozdělených českých zemích nesla přítomnost kněžstva ještě jedno nezanebatelné poselství – upozorňovala či dokonce manifestovala vyznání zemřelého. Pohřební slavnosti se tak mnohdy stávaly manifestací katolické či protestantské jednoty. Svým způsobem je výjimečný pohřební průvod Petra Voka z Rožmberka, v jehož řadách se objevili zástupci „jeho“ bratrské církve, evangeličtí duchovní i katoličtí kněží.³⁴

Pravidelnou součástí první části pohřebního průvodu byli žáci místních škol. Vedle hudební produkce, kterou zajišťovali, vyjadřovala jejich přítomnost přihlížejícím dobře čitelný protiklad odcházejícího stáří a nastupujícího mládí. A ještě jeden důvod – dětská modlitba mohla v katolickém prostředí příznivě ovlivnit osud duše zemřelého. V „kněžské“ součásti pohřebního průvodu nemohli chybět ani zemřelého spolubratři z příslušné konfraternity, které se s nesměle nastupující barokní zbožností postupně od přelomu 16. a 17. století začaly objevovat.³⁵

30 Stejný způsob řazení pohřebního průvodu zaznamenala i Strocchia, S. T.: *Death and Ritual in Renaissance Florence*. Baltimore – London 1992, zde zejména s. 5–19. O paralelách se středověkými panovnickými slavnostmi Šmahel, F., *Smuteční ceremonie*, s. 411.

31 V této souvislosti srov. např. popis smuteční hostiny při pohřbu Adama II. z Hradce. Pánek, J. (ed.): *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků*. II. Praha 1985, s. 533–534; Král, P.: *Pohřby*, s. 418.

32 Strocchia, S. T.: *Death and Ritual*, s. 7.

33 Král, P.: *Pohřby*, s. 416.

34 Pánek, J.: *Poslední Rožmberk*. Životní příběh Petra Voka. Praha 1996, s. 198–200; Pangerl, M.: *Das Begräbnis des letzten Herrn von Rosenberg*. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen 13, 1875, s. 87–97.

35 K rolím konfraternit v pohřebních obřadech srov. Mikulec, J.: *Barokní náboženská bratrstva, šlechta a slavnosti*. In: Bůžek, V. – Král, P. (edd.): *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*. Opera historica 8. České Budějovice 2000,

Vždyť smrt patřila mezi nejdůležitější okamžiky v životě náboženských bratrstev, které bylo nutné využít k náležitě slavnosti. Pro jednotlivé členy konfraternity bylo dokonce povinností doprovázet zesnulé členy k místu posledního odpočinku. Hlavně pokud se pohřeb konal v místě působení bratrstva, jeho členové dodávali lesk už tak honosnému šlechtickému pohřbu. Jejich přítomnost v myšlení nejbližších rodinných příslušníků, stejně jako ostatních přihlížejících usnadňovala přechod duše zemřelého do nebeského království.

Význačné místo před márami patřilo symbolicky nejdůležitější části průvodu – smuteční výbavě. Její součástí byly bohatě vyšíváné rodové erby na černém podkladu v doprovodu koní, taktéž příkrytých drahým černým sukнем. Zatímco v pohřebním průvodu Albrechta Václava Smiřického se objevily pouze dva praporce s erby a dva černí koně, při smutečních obřadech obou rožmberských bratří šli v průvodu čtyři erby a čtyři koně.³⁶ Původ čtyř koní je snad možné hledat v pozdně středověkém burgundském pohřebním rituálu – jež byl prostřednictvím Habsburků bezpochyby znám i v českém prostředí – zřetelný čtyřnásobný symbol odkazoval na čtyři generace urozenosti.³⁷ Vždyť právě ony čtyři generace hrály také tolik důležitou úlohu v myšlení české a moravské šlechty při posuzování urozenosti. Důležitou roli při pohřebním průvodu i později při exequiích sehrával černě oděný jezdec. Vyhovoval hladu přihlížejících po vizuálním symbolu – zastupoval ve funerálním divadle zemřelého, jel v čele smuteční výbavy a ve prospěch mrtvého ji obětoval. Součástí oběti v kostele byl i černě oděný kůň, jelikož prostředky, jež se za něj získaly, zůstaly kostelu. Součástí *army* – smuteční výbavy zemřelého – byly i v českém aristokratickém prostředí tradiční rytířské atributy – ostruhy, meč (vytažený z pochvy a obrácený hrotem dolů), helm s peřím v rodových barvách a štít s rodovým erbem. Nést tyto odznaky důstojnosti byli zpravidla pověřeni přátelé zemřelého aristokrata či příslušníci jeho dvora. V této části průvodu se objevily i další odznaky světské slávy – v pohřebním průvodu Viléma z Rožmberka se například na černé podušce skvěl Řád zlatého rouna.

Střední, významově nejdůležitější součást pohřebního průvodu byla zasvěcena máram s tělem zemřelého. O jejich přepravu se staralo několik dostatečně fyzicky zdatných jedinců, nejčastěji z rytířského stavu, ale mohlo jít i o měšťany rezidenčního města.³⁸ V některých případech (obzvlášť pokud to vyžadovala delší vzdálenost) bylo možné uložit na připravený vůz.³⁹ Máry – zpravidla z bezpeč-

s. 345–358, zde s. 353; dále srov. t ý ž , „*Piae confraternitates*“ v *pražské arcidiecézi na sklonku 17. století*. *Folia historica bohemia* 15, 1991, s. 269–342.

36 Srov. P á n e k , J. (ed.): *Václav Březan, Životy*. II. s. 634–637.

37 V a l e , M.: *A Burgundian Funeral Ceremony: Olivier de la Marche and the Obsequies of Adolf of Cleves, Lord of Ravenstein*. *The English Historical Review* 111, 1996, S. 921–938, zde s. 928

38 Srov. např. přání Václava Rozdražovského z Rozdražova. SÚA Praha, Desky zemské větš 142a, fol. D.16v-D.29r. Měšťtí radní nesli také tělo Sabiny Harantové z Waldenfelsu, druhé manželky Jana Jiřho Haranta z Polžic. Srov. M e n č í k , F. (ed.): *Paměti Jana Jiřho Haranta z Polžic a z Bezdrůžic od roku 1624 do roku 1648*. Praha 1897, s. 149.

39 Tak tomu bylo v případě pohřebního průvodu Marie Kateřiny Machvicové z Cebic, která

nostních důvodů – byly po obou stranách chráněny dalšími osobami. Zpravidla poddaní či vojáci byli oděni do smutečního oblečení a v rukou nesli hořící svíce.⁴⁰ Přestože lze předpokládat, že nesení těla význačného aristokrata patřilo mezi pocty, neúčastnili se této činnosti nejvýznačnější účastníci pohřební slavnosti. Na ty čekalo místo v jiné části pohřebního průvodu.

Nejdůležitějším symbolem ze všech bylo v pohřebním průvodu lidské tělo. Po jeho vystavení šlo o poslední šanci, jak vrýt odcházejícího do paměti přihlížejících osob.⁴¹ Značný důraz byl kladen na nádheru a nákladnost oděvu, do kterého byla mrtvola oblečena. Mezi často používané barvy patřily purpurová a zlatá, jež s sobě odrážely tradiční symboliku čitelnou i z jejich nákladnosti. Svým způsobem se předkládanému konceptu nádhery a nákladnosti vymykala přání některých šlechticů, která se postupně objevovala od počátku 17. století, aby byli pohřbeni v mnišském rouše.⁴² I to však mnohem více svědčí o pocitu výjimečnosti než o snižování reprezentace vlastní osoby a rodu. Během pohřebního průvodu však tělo zemřelého často zůstávalo skryto očím přihlížejících davů. Nákladné látky se pak používaly na důmyslné přehozy přes rakev. Tradičním symbolem zvýrazněným na černém přehozu byl stříbrem vyšívaný kříž, po stranách se skvěly vyšívané erby, v případě vymření rodu obrácené směrem dolů.

Pohřební průvod byl okamžikem stmelení rodiny a rodu, okamžikem vyjádření vzájemné podpory a soudržnosti. Nejbližším příbuzným zemřelého, krácejícím v černé smuteční barvě a patřičně vyjadřujícím smutek, náleželo privilegované místo bezprostředně za raku. K zesnulému je pojilo nejsilnější citové pouto, očekával se od nich nejprocitěnější výraz smutku a jako organizátoři a plátcí pohřební slavnosti si zasloužili nejvíce exponované místo za márami s mrtvým tělem. Mužští pozůstalí skrývali svůj smutek za smuteční roušky.⁴³ Rodinou suitu vedl právoplatný dědic rodového jména a majetku. Oficiální představení nového představitele rodu vrátilo do starých kolejí situaci narušenou smrtí jeho předchůdce. Do rodiny, rodu, na celé panství se vrátila ztracená jistota.

zemřela roku 1640 v německém Hofu. Jan Jiří Harant z Polžic popisuje vůz takto: „...*tělo mrtvé na vůz nový z prken pěkně ohoblovaných, jakoby spízní vůz měl bejtí, dali, jenž byl všecken očerněný i kola, a přes to příkrov černý soukenný, že všecko, i kola, ač od kol daleko vypuštěný, příkrýval, a 4 koně v něm v sukně do země zašité zapřažené.*“ Srov. K r á l , P.: *Trauer*, s. 129.

40 K r á l , P., *Trauer*, s. 129–130.

41 O symbolickém vnímání mrtvého těla K r á l , P.: *Pohřební slavnosti*, s. 325–326; K a n t o r o w i t z , F. H.: *The King's Two Bodies*.

42 Lev Burian Berka z Dubé si v roce 1625 přál být pochován „*v hábitu svatého Františka*“, Vilém Slavata roku 1642 „*v hábitu, kteréhož užívají laici Societatis Jesu*“ a Kryštof Vratislav z Mitrovic roku 1643 zase v oděvu reformovaných augustiniánů. Také ženy žádaly o obyčejný oděv – Marie Švihovská z Rozdražova si roku 1637 přála, aby byla pochována „*beze všech hedbávných šatův ani ničehož od zlata, mimo ty svátosti, které na hrdle nosím (a to bez řetízků).*...“ Srov. K r á l , P.: *Trauer*, s. 130. T ý ž : *Mezi životem a smrtí*, s. 95.

43 Např. pohřební průvod Petra Voka z Rožmberka, P á n e k , J. (ed.): *Václav Březan, Životy*. II. s. 637; K r á l , P.: *Trauer*, s. 131.

I do funerálního konduktu se vetřela pohlavní segregace charakteristická pro tehdejší společnost – bezprostředně za rakví se nenašlo místo pro ženské příslušnice rodiny pozůstalého.⁴⁴ Vdovy, matky, dcery či sestry nebyly z pohřebního průvodu úplně vyloučeny, avšak jejich místo se nacházelo až na konci oficiálního smutečního konduktu. Zřetelně tak byla vyjádřena okrajová role ženy ve veřejných záležitostech. Místo ženy v průběhu smutečních obřadů bylo spíše v soukromí – při přípravě mrtvého těla či pořádání smuteční hostiny.⁴⁵ Avšak i ve smutečním průvodu sehrály ženy nezanedbatelnou roli. Hlasitým naříkáním vyjadřovaly smutek a dotvářely zvukovou stránku představení. Čím větší nářek, tím větší prokázaná pocta zemřelému. Ženské zkroušení podtrhovala skutečnost, že každá ze šlechtičen byla vedena dvěma význačnými rodinnými přáteli, kteří svým galantním chováním vyjadřovali solidaritu a soucit s rodinou pozůstalých.

Ještě před fraucimorem se nacházela poslední mužská část průvodu, v níž se objevili přátelé, vyslanci zahraničních velmožů, představitelé zemské vlády a další pozvaní hosté z panského i rytířského stavu.⁴⁶ Ani zde však nekončí výčet osob, které se smuteční slavnosti zúčastnily. Kolem celé trasy smutečního průvodu stáli seřazení poddaní z panství, oblečení do černých kápí, v rukou hořící svíce, nezřídka s malovaným rodovým erbem zemřelého. Jejich úkolem bylo přispět k pocitu dokonalé organizace, ale také ochránit účastníky pohřebního průvodu před přihlížejícími davy. Není třeba si dělat iluze o jejich dobrovolné účasti. Další zvědavci se shromažďovali, tentokrát zcela dobrovolně, na konci smutečního průvodu a prodlužovali jeho již tak značnou délku. Almužna rozdávaná v průběhu pohřební slavnosti u kostelních dveří patřila v křesťanské společnosti dlouho k nejčastějším příspěvkům na chudé.⁴⁷ Asi od dvacátých let 17. století se žádost o zajištění dostatečného množství chudých a nařízení o jejich zaopatření stávaly nedílnou součástí šlechtických závětí.⁴⁸ Vždyť modlitba chudých tolik pomáhala při konečném boji lidské duše. Až protestanti svým ospravedlněním pouhou vírou omezili tento charitativní zvyk.

K smutečním průvodům neodmyslitelně patřila vizuální a zvuková kulisa. Předpoklad, že se smuteční průvod utápěl v černé barvě, se zdá být klamná. Černá sice dominovala na bohatě zdobeném oblečení smutečních hostů, na přehozích koní a kápích poddaných, ale vlastně pouze vytvářela kontrast k ostatním

44 Podobně pro italské prostředí *Strocchia*, T. S.: *Death and Ritual*, s. 11.

45 Srov. *Duby*, G.: *Vznešené paní z 12. století II. Památka babiček*. Praha 1995, zejména s. 14–18. K roli ženy ve smuteční slavnosti také *Bastl*, B.: „*Adeliger Lebenslauf*“. *Die Riten um Leben und Sterben in der frühen Neuzeit*. In: *Adel in Wandel. Politik-Kultur-Konfession 1500–1700*. Wien 1990, s. 387–388.

46 Srov. pokus o analýzu smutečních hostů na pohřbech Adama II. z Hradce roku 1596, Jáchyma Oldřicha z Hradce roku 1604 a Jana Jiřího ze Švamberka roku 1617. *Král*, P.: *Pohřby*, s. 418–420, 424–431; *týž*: *Ronšperské setkání*, s. 297–300.

47 Obecně srov. *Gereček*, B.: *Slitování a šibenice*. Dějiny chudoby a milosrdenství. Praha 1999, zejména s. 45–46.

48 Srov. *Král*, P.: *Mezi životem a smrtí*, s. 98–99.

barvám.⁴⁹ Barvami mocných – stříbrnou a zlatou – hrály odznaky důstojnosti. Malované a vyšíváné erby na černém podkladu přinášely rozličné rodové barvy zemřelého a barevnou pestrost dotvářely standarty vyslaných posílů od významných zahraničních velmožů.⁵⁰ Téměř magickou atmosféru vytvářely kmitající plaménky stovek svící, jež byly v červené, zelené a žluté barvě. Také symbolika světla byla přítomným zřetelná – vyjadřovala naději na věčný život. Zvukovou stránku vedle již zmíněného nářku žen zajišťovaly hudební doprovody. V pohřebním průvodu Viléma z Rožmberka šli příslušníci císařské kapely, v průvodu Petra Voka rožmberská kapela s bubeníky a trubači. Podle svědectví Václava Březana zahráli několikrát fanfáry.⁵¹ Školní mládež, choralisté, literátská bratrstva přidávali zpívané slovo.⁵² Zpěv do funerálních obřadů přinesla také reformace.

Důležitou pro dotvoření symbolického obrazu smutečního průvodu byla jeho trasa. Kondukt se zpravidla vydával z místa vystavení mrtvého těla, jímž mohl být reprezentativní prostor zámeckého sídla, zámecká kaple či jiný církevní prostor mimo sídlo zemřelého, k místu zádušních bohoslužeb.⁵³ Už samotný výběr svatostánku, kde se poslední rozloučení se zemřelým odehrávalo, byl důležitý. Upozorňoval na vyznání a myšlenkové směřování zemřelého. Přímalá trasa do kostela byla mnohdy prodloužena několikerými oklikami a zastávkami tak, aby vůbec mnohasethlavý dav mohl trasu projít.⁵⁴ Někteří čeští aristokraté se dočkali

49 Přestože černá byla obecně přijímána jako barva smutku a od tridentského koncilu byla i oficiální liturgickou barvou (srov. D l o u h á , M.: *Symbolika barev ve středověku*, Kudej. Časopis pro kulturní dějiny 3, 2001, č. 1, s. 24–25), lze nalézt i další smuteční barvy. Srov. také K r á l , P.: *Trauer*, s. 133.

50 Zde srov. alespoň P e c h o v á , O. – L o s o s , O.: *Pohřební prapory Petra Voka z Rožmberka a jejich konzervace*. Zprávy památkové péče 17, 1957, s. 79–87; P l e t z e r , K.: *Posmrtné štíty Petra Voka z Rožmberka a Jana Zrinského z roku 1612*. Časopis Národního muzea 133, 1964, s. 91–96.

51 Srov. K r á l , P.: *Trauer*, s. 134.

52 Žáci zpívali písně i v pohřebním průvodu Sibyly Harantové. Zajímavá je skutečnost, že Sibyla Harantová si sama – dva roky před svou smrtí – písně vybrala a zapsala je do své bible. Srov. M e n č í k , F. (ed.): *Paměti Jana Jiřího Haranta*, s. 148. Jiný píseň na známý nápěvek dodali spisovatelé či básníci. K pohřbu Petra Voka z Rožmberka se dochovaly dvě písně. První složil Michal Rychnovský, druhou dvorní básník Šimon Lomnický z Budče (SOA Třeboň, CR – registratura, z Rožmberka, sign. 27, fasc. III/3, 7).

53 Průvod s tělem Viléma z Rožmberka směřoval z kostela sv. Jiří na Pražském hradě do malostranského kostela sv. Tomáše, tělo Petra Voka z Rožmberka bylo nesené z třeboňského zámku do místního farního kostela sv. Jiljí. Srov. P á n e k , J. (ed.): *Václav Březan, Životy I-II*, s. 368, 634. Kondukt Albrechta Václava Smiřického se vydal z jeho malostranského paláce do kostela sv. Mikuláše na Malé Straně. Jelikož svatostánek se nacházel v těsné blízkosti smiřického paláce, smuteční průvod Prahou se uskutečnil až po bohoslužbách v kostele. Srov. *Processus aneb Vypsání slavného pohřbu*. Praha 1615 (Národní knihovna České republiky, sign. 54 G 84). Mrtvola Adama II. z Hradce byla nesená ze zámecké kaple jindřichohradeckého zámku do místního kostela Nanebevzetí Panny Marie (srov. K r á l , P.: *Pohřby*, s. 416).

54 V některých případech byla trasa průvodu vysypána pískem, snad z bezpečnostních důvodů (oba pohřby, u kterých se tak stalo – Adama II. z Hradce a Petra Voka z Rožmberka – se

i několika pohřebních průvodů. Tradičním místem posledního rozloučení sice bylo rezidenční město, ale při častých pobytech v Praze nebývalo výjimkou, že význačný představitel politické moci zemřel v hlavním městě království. Smuteční průvod se poté odehrál v Praze, avšak po jeho skončení se pozvaní hosté v omezeném počtu, ale při dodržení ustanoveného pořádku, vydali na panství zemřelého šlechtice. Nekonečná kolona několika desítek černých kočárů tak dále rozhlašovala zprávu o smrti význačného aristokrata. Trasa, kudy se průvod ubíral, musela být pečlivě vybrána. V každém z míst (během dne jich bylo několik), kde se průvod zastavil, byl připraven stále se opakující rituál vjezdu do města, který se příliš nelišil od situace, kdy do města vjížděl živý aristokrat. Pro jednání poddaných nebylo důležité, zda šlechtic je živý či mrtvý – pro ně se slavnosti vjezdu účastnil svým tělem. Také proto každá ze zastávek snažila předvést sevcvičeným přivítáním konduktu, jehož hlavní částí bylo pohřební kázání.⁵⁵ V místě rodové rezidence či rodinné hrobky se uskutečnila ještě jedna smuteční slavnost, včetně smutečního konduktu.⁵⁶ I zde, i když často za menší účasti význačných hostů, se znovu odehrálo divadelní představení pohřebního průvodu.

Přímá i symbolická komunikace s účastníky pohřbu vyvrcholila v kostele, kam smuteční průvod směřoval. Ve svatostánku se při šlechtických pohřbech začala postupně od konce 16. století objevovat *castra doloris*.⁵⁷ Šlo o slavnostně vyzdobený smuteční stánek, v němž byla po dobu pohřebních obřadů na katafaluku vystavena rakev. V kostele nejdříve kněz přednesl pohřební kázání nad ze-

odehrály v zimních měsících). Srov. K r á l , P.: *Pohřby*, s. 417 a P á n e k , J. (ed.): *Václav Březan, Životy II*, s. 634. Na délku průvodu upozorňuje popis pohřbu Václava Albrechta Smiřického – zatímco čelo průvodu procházelo staroměstskou mosteckou branou, jeho konec ještě stál u malostranského kostela sv. Mikuláše, kde se konalo poslední rozloučení. Srov. S l á d e k , M.: *Posmrtné cestování Albrechta Václava Smiřického ze Smiřic*. In: Bobková, L. – Neudertová, M. (edd.): *Cesty a cestování v životě společnosti, Ústí nad Labem 1995* (= *Acta Universitatis Purkynianae, Philosophica et historica, Studia historica II*), s. 215–218, zde s. 216.

- 55 Při průvodu Václava Albrechta Smiřického z Prahy do Náchoda, kde se nacházela rodinná hrobka Smiřických, se při každé zastávce s jistými obměnami opakoval stejný rituál. Smutečnímu průvodu vyšly v ústřety žáci místních škol, místní duchovní a představení města. Duchovní, kteří tvořili součást průvodu, sesedli z vozů, oblékli se do liturgických hábitů a v čele průvodu vstoupili za zvuku zvonů do města. Zde bylo zpravidla prosloveno jedno či více pohřebních kázání. Poté se účastníci průvodu posilnili a pokračovali v cestě. Místní radní, žákovstvo a duchovní je doprovodili za město, kde jim bylo náležitě poděkováno. Pokud průvod zůstal přes noc, bylo mrtvé tělo náležitě hlídáno. Srov. *Processus aneb Vypsání slavného pohřbu*; S l á d e k , M.: *Posmrtné cestování*, s. 217; K r á l , P.: *Trauer*, s. 136.
- 56 Srov. např. pohřební průvod Adama II. z Hradce v Jindřichově Hradci nebo Petra Voka z Rožmberka ve Vyšším Brodě; K r á l , P.: *Pohřby*, s. 415–419; P á n e k , J. (ed.): *Václav Březan, Životy II*, s. 640.
- 57 P e t r á ň , J. a kol., *Dějiny hmotné kultury III/1*, s. 217–218; H e l f e r t o v á , J., *Castra doloris doby baroka v Čechách*. Umění 22, 1974, s. 290–307; P o p e l k a , L.: *Castrum doloris oder „Trauriger Schauptplatz“*. Untersuchungen zu Entstehung und Wesen ephemerer Architektur. Wien 1991 (Habilitationní práce uložena na Vídeňské univerzitě).

mřelým šlechticem.⁵⁸ I když kázání najdeme i v katolickém prostředí, byla charakteristická hlavně pro protestantské pohřby. Evangelická pohřební kázání měla ustálený řád. Po krátkém úvodu následoval výklad a vysvětlení některé biblické pasáže. Na závěr přišlo na řadu tak zvané svědectví, které vedle životních osudů, samozřejmě s důrazem na zásluhy a hrdinské činy, zpravidla obsahovalo i popis posledních chvil zemřelého. Kněz mohl přítomné také stručně seznámit s historií rodu a vyzdvihnout jeho nejskvělejší příslušníky a předky zemřelého. Duchovní, který hledal při přípravě kázání oporu, mohl sáhnout i do jakýchsi vzorníků pohřebních kázání.⁵⁹ V nich našel radu, jak by mělo vypadat kázání pro osoby nejruznějšího stavu i věku a dokonce i vzory pro jednotlivé události, ať se týkaly smrti ženy při porodu nebo zabití bleskem. Pohřební kázání mohla být po ukončení funerální slavnosti vydána tiskem. Nejdříve, už od poloviny 16. století, to bylo charakteristické pro prostředí německé luteránské šlechty; od počátku 17. věku se potom tento zvyk objevil i mezi českými nekatolíky. Jako nejčastější důvod tiskaři uváděli snahu přímých účastníků přiblížit průběh rodinné slavnosti i těm, kteří se jí z rozličných důvodů nemohli zúčastnit.⁶⁰ Jindy byla pohřební kázání dedikována nezletilým dětem zemřelých „na památku“. Důležitou roli při ceremonii v kostela hrála zádušní mše, která se v průběhu 17. století postupně stala hlavním momentem celého pohřebního rituálu. Šlechtici vyžadovali místo honosného pohřebního průvodu sloužit „co nejvíce možné“ zádušních mší.⁶¹ Je zajímavé sledovat, jakým způsobem i do těchto výsostně duchovních záležitostí pronikla sociální hierarchie. Zatímco Jáchym starší Slavata z Chlumu a Košumberka se roku 1631 spokojil se čtyřmi sty mšemi, jeho bratr, hrabě Vilém Slavata, žádal o dvacet let později už o tři tisíce zádušních mší.⁶² Jen pro srovnání:

⁵⁸ Srov. Sládek, M., *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*. Literární archiv 27, 1994, s. 191–208; Týž: *Vítř jest život člověka aneb život a smrt v české barokní próze*. Praha 2000, zejména s. 157–168; Svoboda, M., *Pohřební kázání – jeden z pramenů poznání aristokratické společnosti*. Ke společným vazbám šlechtických rodin na území dnešního Euroregionu Nisa. Časové úvahy 12, 2001, s. 35–53. K tématu také Lenz, R.: *De mortuis nil nisi bene? Leichenpredigten als multidisziplinäre Quelle unter besonderer Berücksichtigung der Historischen Familienforschung, der Bildungsgeschichte und der Literaturgeschichte*. Sigmaringen 1990. Týž (ed.): *Leichenpredigten als Quelle historischer Wissenschaften*. Köln – Wien 1975.

⁵⁹ Srov. Borovský z Borovna, B.: *Manipulus concionum funebralium*, tj. Kázání pohřebních snopeček svázaný a sepsaný z písma svatého a učitelův církevních. Hradec Králové 1616 (srov. Národní knihovna České republiky Praha, sign. 54 G 84).

⁶⁰ Srov. např. Megandř, K.: *Kázání pohřební nad urozenou paní, paní Polyxenou Šternberkovou, rozenou z Valdštejna*. Praha 1620; Rosacius Hořovský, J.: *Kázání pohřební nad tělem mrtvým urozené a poctivé paní, paní Polyxeny Šternberkové, rozené z Valdštejna a na Pátku*. Praha 1620. Srov. Národní knihovna České republiky Praha, sign. 54 G 3008.

⁶¹ Srov. tzv. mše za maloobchodní cenu: Ariès, P.: *Dějiny smrti I-II*. Praha 2000, s. 228.

⁶² Srov. Bůžek, V. – Hrdlička, J. – Král, P. – Vybíral, Z.: *Věk*, s. 366; Král, P.: *Mezi životem a smrtí*, s. 97.

Španělský král Filip II. požadoval ve svém testamentu z roku 1594, aby se v co nejkratším termínu po jeho smrti sloužilo na 30 000 zádušních mší!⁶³

Řeč symbolů v kostele vrcholila při funerálních obřadech posledních příslušníků vymírajících rodů. Tehdy byly zničeny rytířské insignie a rozlomený voskový štít oznamoval přítomným, že starobylý rod nemá mužského potomka a zanikl.⁶⁴

Celý pohřební rituál uzavírala smuteční hostina s přesně daným zasedacím pořádkem, jež odpovídal struktuře smutečního průvodu. Václav Březan při zmínce o pohřební hostině Adama II. z Hradce napsal, že „*ti páni vyslaní i jiní hosté po vykonané té pompě za tabulí seděli tím pořádkem, jakž na funus šli.*“⁶⁵ Při hostině hrál již dominantní roli pořadatel pohřbu, nová hlava rodiny a pokračovatel rodové tradice. I pro pohřební hostiny byla charakteristická nákladnost jako prostředek reprezentace a distinkce. Výjimečnost hostiny dokládají žádosti šlechticů o zapůjčení dostatečného množství stolního nádobí, vyhlášených kuchařů i kuchyňského personálu.⁶⁶

V některých případech však pohřební slavnost nekončila ani uložením mrtvého těla do rodinné hrobky. Mnozí šlechtici si snažili zajistit místo v paměti pozůstalých a zároveň chtěli ulehčit své duši. V posledních vůlích se nezdědka objevuje přání, aby se účastníci pohřbu (zpravidla duchovní) sešli tři dny, měsíc a rok po pohřbu a znovu sloužili zádušní mše.⁶⁷

K nejdůležitějším životním okamžikům šlechtické rodiny náležely v raném novověku přechodové rituály. Ty kromě toho, že vytyčovaly a potvrzovaly roli účastníků rituálu ve společnosti, měly také za úkol dát prostřednictvím ceremoniálu veřejně na obdiv důstojnost, moc a urozenost rodu. Z přechodových rituálů nejlépe tuto funkci plnily funerální obřady. V návaznosti na panovnické pohřby byl nejdůležitější součástí pohřebního ceremoniálu pohřební průvod, který na bázi divadla dokázal nejjednodušeji prezentovat symboliku. V rámci veřejné prezentace hrála důležitou roli i předpohřební písemná komunikace a organizace pohřbu. Kromě nákladnosti slavnosti byla nejlépe čitelným sdělením počet a reprezentativnost hostů na smuteční slavnosti.

63 E i r e , C. M. N.: *From Madrid to Purgatory*, s. 284.

64 Srov. K r á l , P.: *Pohřební slavnosti*, s. 329. Více také P á n e k , J. (ed.): *Václav Březan, Životy II*, s. 638.

65 P á n e k , J. (ed.): *Václav Březan, Životy II*, s. 638. Srov. také K r á l , P.: *Pohřby*, s. 418.

66 Srov. např. K r á l , P.: *Pohřby*, s. 416, 424; T ý ž : *Pohřební slavnosti*, s. 330; R e j - c h r t o v á , N. (ed.): *Karel starší ze Žerotína. Z korespondence*. Praha 1982, s. 194.

67 Srov. např. poslední vůli Jana mladšího Popela z Lobkovic z roku 1582 (K r á l , P.: *Mezi životem a smrtí*, s. 228–230).

RITUAL UND ZEREMONIELL

Das Beispiel von Begräbnisfeiern an adeligen Höfen in der frühen Neuzeit

Zu den wichtigsten Momenten im Leben einer Adelsfamilie gehörten in der frühen Neuzeit die Rituale bei Begräbnisfeiern. Diese hatten neben der Tatsache, daß sie die Rolle der Teilnehmer dieser Rituale in der Gesellschaft unterstrichen und hervorhoben, auch die Aufgabe, mit Hilfe bestimmter Zeremonielle öffentlich die Würde, Macht und vornehme Herkunft des Geschlechts deutlich zu machen und zu unterstreichen. Unter den Überführungszeremonien erfüllten diese Funktion am besten die Funeraldienste. In Anlehnung an herrscherliche Begräbnisse erwies sich als wichtigster Bestandteil des Leichenzeremoniells der Trauerzug, der in Anlehnung an Theaterinszenierungen bemüht war, auf schlichteste Weise eine Symbolik zu präsentieren. Im Rahmen der öffentlichen Präsentation spielten auch die im Vorfeld des Begräbnisses geführte schriftliche Kommunikation und die Organisation des Leichenzeremoniells eine wichtige Rolle. Neben der Kostspieligkeit des Begräbnisses stellten die am eindrucksvollsten nach außen wirkende Mitteilung die Zahl und die repräsentative Würde der Gäste an den Begräbnisfeiern dar.